

STREJKVARSEL I DEN VETENSKAPLIGA FABRIKEN: OM KONSTENS OCH HUMANIORAS UPPGIFT

Man försvarar ofta humanioras värde genom att hävda att de, liksom konsten, upprätthåller s.k. mjuka värden. Då missar man frågan om vad humaniora är i sig själva. Den ryske formalisten Viktor Sjklovskij ansåg att konstens uppgift är att främmandegöra, lösgöra vår varseblivning ur nyttans grepp, få oss att bromsa in. På ett liknande sätt kan man se humanioras uppgift som en strävan till bildning, en strävan som leder till att vi lär oss betrakta vår tillvaro fritt från vanemässiga föreställningar. Bildning i denna mening är något annat än att behärska högkulturella referenser eller att vara en initierad konsument av kulturella och andra produkter.

Text: Sharon Rider

Jag har många gånger blivit tillfrågad att tala om värdet och vikten av konst, kultur och humaniora. Alltid detta "konst, kultur och humaniora", oftast i ett enda andetag. Jag har grubblat en del över det. Jag anser nämligen inte att min egen verksamhet som forskare och lärare i teoretisk filosofi har speciellt mycket gemensamt med musicerande, dans eller bildkonst; inte mer än statsvetarens eller fysikerns i alla fall. Varför blir jag då alltid ombedd att tala om bildundervisning i skolan, musikens betydelse för demokratisk fostran, dansens bidrag till den ekonomiska utvecklingen? Jag tror att, förutom en viss missuppfattning om vad humanister egentligen gör, handlar det om en föreställning om vad det är som gör något *värdefullt*, en bild av vad det betyder att säga att en viss verksamhet är *viktig*.

På senare år har politiker och näringslivet s.a.s. "upptäckt kulturen". Till exempel har man uppmärksammat de goda ekonomiska effekterna av ett livaktigt kulturliv i urbana centra. En viktig röst i denna diskurs är den amerikanska professorn och konsulten **Richard Florida**. Floridas forskning har utmynnat i teorin om att storstadsområden med hög koncentration av högteknologi, konstnärligt verksamma personer, och en grupp som han beskriver som "high bohemians" står i samband med en hög nivå av ekonomisk utveckling. Florida menar att den så-kallade "kreativa klassen" alstrar en öppen och dynamisk miljö, som i sin tur drar till sig fler kreativa personer liksom affärsverksamhet och kapital. Han menar att en stad nyskapar sig bättre genom att vara tilldragande för kreativa talanger än genom att ensidigt fokusera på infrastrukturprojekt såsom sportanläggningar och shoppingcentra. I böcker som *The Rise of the Creative Class, Cities and the Creative Class* och *The Flight of the Creative Class*, fö-

respråkar Florida ett samhälle baserat på "de tre t:na" – teknologisk utveckling, tolerans och talangjakt.

Florida menar även att den ekonomiska utvecklingen alltmer kommer att präglas av ojämlikhet och växande skillnader mellan regioner. Den politiska polariseringen i USA är ett tecken på detta: det som blivit Tea-Party-fästen är enligt Florida platser som utmärks av lägre bildningsnivå och osäkra ekonomiska framtidsutsikter; orter som redan har förlorat, eller som kamlar sig fast vid, industrier och näringar som hör gårdagen till.

Floridas idéer har kritiserats för att vara ideologiska, och hans forskningsdata och metoder har ifrågasatts. Icke desto mindre är han en mycket god representant för en idé om konstens och bildningens värde som har blivit dominerande

Vi tar fasta på ... den externa frågan: vad ska litteratur, historia, konst vara bra för? Och då kommer svaren som ett brev på posten: läkare blir mer medkännande, ingenjörer mer kreativa, etc.

bland de som vill förstärka kulturens ställning i samhället. Men frågan är om Florida, och andra som tänker på liknande sätt, verkligen går till botten med frågan om konstens och bildningens uppgift och angelägenhet? Ställs frågorna alls på det allvar som krävs?

Bilden av konst och kultur

Tanken att kulturen i allmänhet och konsten i synnerhet kan, ja *ska*, fylla samhällsreliga funktioner – bidra till rättänkande, gemenskap, och även ekonomisk tillväxt – är inte ny. En period då förhoppningarna och förväntningarna på

konst inom ekonomi och politik var särskilt stor var i Ryssland och Centraleuropa under 1900-talets första decennier. Men redan då ansåg vissa kulturteoretiker att idén att konstens värde ligger i dess politiska eller ekonomiska nytta var reduktionistisk och därmed löpte risken att förvanska det som konsten – när den är som bäst – kan göra, som ingen annan form av mänsklig handling eller artefakt mäktar. Ett av de största namnen bland dessa så kallade "formalister", var ryssen **Viktor Sjklovskij**. Han menade att det var en vanlig föreställning att "konst är tänkande i bilder", eller att "konst är symbolskapande", men han ställde sig frågan vad dessa idéer egentligen betyder. Sjklovskij skilde mellan två slags bilder: dels bilden som praktiskt medel för tänkande, för att föra ihop olika saker i samma tanke, dels poetiska bilder, de som förstärker våra intryck. Det praktiska språket är till för att ekonomisera, att tänka snabbt och effektivt, för att spara energi, medan det poetiska språket, konstens språk, snarare är till för att "slösa", "berika", och "komplitera". Det

ännu värre, det blir liktydigt med att likvidera konsten som en självständig del av samhället och kulturen. Enligt Chvatik består den konstnärliga verksamhetens mening i att konsten *inte* låter sig reduceras till nytta eller användbarhet, utan gestaltar en oersättlig form av människoartens strävan till självförverkligande. Men, och det bör betonas, ett försvar för den autonoma konsten och estetiska värden som ett grundläggande mänskligt behov betyder inte att konsten isoleras från samhället. För även om konsten är ett bestämt sätt att se, begripa och tolka världen för att förmå människan att "se" och inte bara "känna igen" och finna sig i vad som givits, utgör den inget passivt resultat av miljö, tid och samhälle. Konsten påverkar och formar samhället och sin samtid aktivt genom att låta oss se saker för vad de är. Eller, för att använda en formalistisk term, konstens funktion är att *desautomatisera*, d.v.s. "aktualisera" verklighet. I den meningen är det estetiska en icke-reducerbar sfär. Formalisterna skulle säga att konsten ger oss en mer autentisk och riktigare blick på livet,

På ett liknande sätt som konsten när den är som bäst låter tingen framträda, kan man säga att humanistisk bildning när den är som bäst låter tankarna framträda.

praktiska språket är ett medel för något annat, man stannar inte upp, utan poängen är snarare att rusa vidare; språket liksom varseblivningen, tänkandet och ytterst även handlingen, blir "*automatiserat*" – livet blir så att säga ett brus och signalerna försvinner. För formalisterna är konstens storhet däremot dess förmåga att *störa*, att bryta igenom, att främmandegöra det som är så slentrianmässigt, vanemässigt, uppmärksammat, vedertaget, att vi inte ens är medvetna om hur vissa bilder och föreställningar formar vårt sätt att se på världen. Det är i den meningen konst kan vara medvetandegörande. Genom konstnärens oväntade användning av uttrycket, väcker formspråket åskådarens uppmärksamhet, hon stannar upp. Ja, konsten kan till och med få henne att "se", att förnimma, något som det vore för första gången, med förvåning och kanske även tvekan. Saker blir "sedda" i stället för blott "igenkända". Målet med bilder (och, som jag återkommer till, i viss mån också med bildning,) är att lyfta saken eller företeelsen ur dess normala varseblivningshorisont till en ny. Konstens mål är, alltid och överallt, enligt Sjklovskij, frigörande – att frigöra varseblivning från automatisering: "det är ... för att återställa förnimmelsen av livet, för att känna tingen, för att visa att stenen är av sten, som det finns detta som kallas konst." Men för att göra det måste, som sagt, konsten hindra det vanemässiga tänkandet från att gå sin gilla gång. Konsten ska inte vara en del av vardagslivets bestyr, utan den ska bromsa och försvåra det – genom att, som Aristoteles säger, tala ett främmande språk, ett språk som väcker förvåning (och kanske förvirring). Sjklovskij går så långt som att kalla denna "inbromsning" för en "allmän lag" för konsten.

Utifrån en liknande syn på konstens väsen kritiserade den tjeckiske konstteoretikern **Kvetoslav Chvatik** alla försök att förstå konsten i termer av dess roll i det sociala, politiska eller ekonomiska livet. Han menade att varje försök att reducera konstskapandets innehåll till en utomkonstnärlig dimension inkräktar på konstverkets egentliga innehåll;

vår tid, vår kultur och vårt samhälle. Om vi nu skall uttrycka det något mindre högstämt kan vi säga att konsten har potentialen att fördjupa människans förbindelse med världen genom att fästa vår uppmärksamhet på verkliga och viktiga ting som *de själva* är, och inte endast som bärare av "nytta", som medel för att realisera ekonomiska eller ideologiska syften. Chvatik skriver: "I detta perspektiv blir människans högsta värde människan själv, hennes fria utveckling, det fulla förverkligandet av hennes oändligt mångfaldiga möjligheter". Detta är en bildningstanke som är högst aktuell för vår demokratiska samvaro idag. För enligt detta sätt att se, är kulturen till för att alstra den autonoma, medvetna och omdömesgilla medborgaren, *inte* den kräsna konsumenten. Om konsten även råkar bidra till ekonomisk utveckling eller politisk stabilitet är det ju förstas inte dåligt. Men om man gör det senare till dess syfte, ja, då är det inte konst.

Synen på humaniora som medel

Jag ser en parallell mellan synen på konsten och synen på humaniora. En bild av vad humaniora kan vara i dagens samhälle är att de är ett slags professionsutbildning för vissa nyttiga kompetenser som anses önskvärda eller behövliga. Man säga att man ser humaniora som ett *medel* för att uppnå andra bestämda mål. Detta kan kontrasteras mot en bild av humaniora som något som har ett värde i sig. I både fall kan man säga att man frågar efter humanioras egentliga funktion.

För att närma sig frågan om humanioras eget värde och dess riktiga funktion, bör vi först erkänna ett problem. När vi humanister själva talar om humanioras värde och funktion, tenderar vi att inta en defensiv hållning. Med andra ord, vi försöker försvara oss genom att påvisa att humaniora visst är nyttigt. Det finns en hel del att säga om dess nytta, och många har gjort det på ett förtjänstfullt sätt. Men det är inte det som jag vill diskutera här; jag vill ta upp humanioras värde och syfte, dess egentliga funktion, som en fråga för oss

själva, inte som ett svar på yttre krav, eller på kritik och ifrågasättande utifrån.

Jag menar att frågan kan och bör ställas *inifrån*, som en fråga som angår oss i grunden, och inte bara indirekt på grund av minskade anslag eller färre studieplatser, eller lägre anseende i allmänhet. Frågan angår oss just i vår humanitet, vår mänsklighet, inte primärt för att den akademiska verksamheten ska kunna rulla på – om man nu ska ta frågan på blodigt allvar. Och det finns inget facit, det är inte den sortens fråga om vilken man kan säga att den klarats av en gång för alla, utan snarare måste varje generation på nytt ställa frågan, om nu humaniora ska hållas vid liv och god vigör.

Det är förvisso sant att vi ofta är tvungna att legitimera vår verksamhet så att andra blir nöjda. Men man ska akta sig för att internalisera den misstro som kommer utifrån. Humaniora binds ofta samman med kultur och konst i allmänhet, och då ligger det nära till hands att vi som humanister torgför sådant som "läkande litteratur" eller "poesi för ingenjörer". Humaniora blir en bärare av "mjuka värden", jämförbar med "hundar i långvärdan" (som ju har en bevisad god terapeutisk verkan). Det är inget fel med det, men i analogi med formalisternas syn på konst och kultur, riskerar vi i vår defensiva (eller för den del, i vår positiva, entreprenörsmissiga) hållning, missa humanioras egentliga vara. Vi tar fasta på humanioras funktion i meningen *extern nytta*, som svar på den *externa frågan*: vad ska litteratur, historia, konst vara bra för? Och då kommer svaren som ett brev på posten: läkare blir mer medkännande, ingenjörer mer kreativa, etc. Att konst och humaniora kan ha sådana effekter är visserligen fullt möjligt, men frågan är i så fall varför. Och ställer man

våsa vår omdömesförmåga) ersätts med det funktionärsmissiga. (Att vara utbildad för "någon viss funktion i någon i förväg reglerad verksamhet blir så att säga vad som erbjuds "hela människan.") Humanistisk bildning i den traditionella meningen ter sig då som något ineffektivt och överflödigt, som *slöseri*. Eftersom ineffektivitet har blivit det starkaste fördömande vi kan tänka oss idag, närmast en dödssynd, måste även humaniora inordnas i det funktionärsmissiga, det samhällsnyttiga. Vi ska veta i förväg vad en humanistisk utbildning ska leda till, hur mycket det kommer att kosta, hur mycket det är "värt" att erbjuda eller skaffa sig en sådan bildning. Här har humaniora förstas svårt att konkurrera med andra vetenskaper. Det är väl därför humanister känner att de måste kämpa för att förbättra humanioras ställning och villkor. Men det är en annan fråga än frågan om humanioras egentliga funktion, om det nu finns en bortom effektivitet och automatisering i Skloksvijs mening.

Nidbilden som ofta dyker upp som enda alternativ till denna affärsmissiga idé om humanistisk utbildning är det borgerliga bildningsidealet, där bildning i första hand tycks syfta till att kunna föra sig i salongen: tala lärt om konst, politik och historia, förstå referenser till namn på berömda målare och författare, att ha vettet att använda rätt bestick till förrätten och etiketten att inte skära briebiten från spetsen utan från sidan. Eller för att vara mer modern, skulle det kanske handla om att lära sig skriva "hen" i stället för han eller hon, att se till att det alltid finns ett veganalternativ när man bjuder på mat, att känna till och välja de mest miljömarta färdsätten osv; att tillhöra Floridas urbana, kreativa, "toleranta" klass. Bildningsidén blir lätt sammanblandad

Till dagens studenter vill jag säga: Bromsa! Ta vara på er bildning!
Lev inte ett liv som om det "aldrig har varit."

sig *den* frågan leds man tillbaka till frågan om litteraturens, filosofins, historiens egentliga värde, deras egentliga funktion. Om humanioras värde ligger i dess funktionalitet som medel, och det visar sig att det finns *andra*, snabbare, kanske t.o.m. billigare medel, ja, då behövs inte humaniora.

Humanioras värde är dock något helt annat om värdet med humanistisk bildning, i analogi med Sjklovskijs tankar om konst, snarare är att få oss att vara mindre effektiva, att tveka, att ta ett steg tillbaka, att stanna upp och krångla till. Jag menar att *bildning*, till skillnad från *utbildning*, kan förstås i ljuset av Sjklovskijs idé om *bromsning*.

Ett klassiskt sätt att skilja mellan begreppen bildning och utbildning är att säga att utbildning syftar till att ge speciella kunskaper och färdigheter, medan bildning vänder sig till "hela människan". Bildning innebär på ett annat sätt än utbildning, ett arbete på en själv, på ens tänkande i stort. Dess egentliga funktion är inte att göra oss mer "kreativa" i Floridas mening, eller mer innovativa på det sätt som politiker talar om. Bildningens idé är, liksom konstens, att få oss att se hur saker och ting *verkligen är* när vi inte bara tar vissa gängse eller automatiserade sätt att tala och tänka för givna. Om vi accepterar att humanister ska fylla en viss bestämd funktion i samhället, har vi reducerat bildning till utbildning. Det funktionella hos humaniora (att öppna våra sinnen och

med politiska idéer och ideal, och det är förstas ingen tillfällighet att denna borgerliga bildningsidé har varit vanlig inom den borgerligheten, d v s den intellektuella medelklass, som av hävd betraktat universiteten som sin egen gillestuga, en samhällsinstitution som är till för just dem och därmed inreds med idéer och värderingar i deras smak. Jag delar den kritiska uppfattningen att det inte är en statlig myndighets ansvar i en liberal demokrati att bibringa god ton, såsom denna idé tycks syfta till. Men just denna idé finner sitt uttryck idag i det som jag tidigare kallade för idealet av "den kräsna konsumenten", den som kan göra informerade val, den som har lärt sig vad som är kvalité och god smak i konst, litteratur, politik. Värdet av humanistisk utbildning blir då som ett medel för att höja våra "kompetenser" som producer, underleverantörer och konsumenter av information, kulturyttringar, politiska åsikter, d.v.s. som marknadsaktörer.

Jämför nu denna produktions-, konsumtions- och konkurrensmentalitet när det gäller värdet av, låt oss säga, att läsa **Tolstoj**, med Sjklovskijs syn. Med automatiseringen av språket blir varseblivningen förvisso "effektiviserad". Tingens framträder såsom i en formel eller såsom brus, utan att överhuvudtaget framträda i vårt medvetande. I konsten, däremot, är varseblivning ett självändamål. Sjklovskij citerar Tolstojs dagbok från 29 februari 1897:

”Jag höll på att damma i mitt rum, och då jag på min rond genom rummet kom till soffan, kunde jag inte komma ihåg om jag dammat av den eller inte. Eftersom rörelserna var invanda och omedvetna kunde jag inte erinra mig det, och jag kände att det redan var omöjligt att göra det. Så att om jag redan hade dammat där och glömt det, d v s om jag handlat omedvetet, så skulle det vara precis detsamma *som om det aldrig varit*. Om någon hade sett det och varit medveten om det, skulle det kunna fastställas. Men om ingen hade sett det eller hade sett det utan att vara medveten om det; om hela det sammansatta livet för människor går omedvetet förbi, så är detta liv *som om det aldrig varit*.” (Mina kursiveringar.)

På ett liknande sätt som konsten när den är *som bäst* låter tingen framträda, kan man säga att humanistisk bildning när den är *som bäst* låter tankarna framträda. Poängen med att läsa **Platon**, **Shakespeare** eller **Ranke** (eller om man vill **Foucault**, **Butler** eller **Said**) blir då inte att ha läst dem för att kunna *säga* att man läst dem, för att åtnjuta någon slags intellektuell prestige i sällskapslivet eller ens som en fördel för ens eget varumärke på arbetsmarknaden, utan för att de får oss att tänka genom våra egna liv, både enskilt och kollektivt, på nytt. De låter våra tankar framträda genom att *bromsa*, genom att göra våra vedertagna sätt att tänka och tala främmande, kanske till och med överkliga. Men den funktionen är inte funktionärsmissig, det finns inga protokoll eller facit för vart det leder, man kan inte i förväg säga att man blir en viss typ av person genom bildning i den mening som jag här förespråkar. Om nu en marxist som Chvatik kan kritisera idén att det estetiska ska reduceras till politisk ekonomi, är det märkligt att det i dagens Sverige ska vara så kontroversiellt att ifrågasätta marknadsmanagement-tänkande när det gäller den högre utbildningen.

Jag vill göra tydligt att jag mycket väl vet att den konflikt som jag beskriver ovan har funnits länge, ja, troligen lika länge som universitetet. Men som jag sade tidigare, varje generation måste reflektera över sin egen situation, och mitt intryck är att vi idag lever i en epok då bildningens och kulturens egen röst blir allt svagare, eller knappt kan skönjas på grund av informationsbruset. Och då kan det vara värdefullt, inte minst för humanister, att använda sin egen bildning för att lyssna på vad några av ”de Stora” hade att säga om utvecklingen i sin egen tid. Jag avslutar därför med några varnande ord från **Friedrich Nietzsche** som för hundrafemtio år sedan skrev följande:

”Tro mig: när människor ska arbeta och bli *nyttiga* i den vetenskapliga fabriken innan de är mogna så förstörs inom kort såväl vetenskapen som de alltför tidigt i denna fabrik använda slavarna. Jag beklagar att man redan tvingas använda sig av slavägarnas och arbetsgivarnas språkliga jargong för betecknande av sådana förhållanden, som i sig bör tänkas fria från alla nyttoberäkningar (...): men ovillkorligen tränger sig orden (...) ’arbetsmarknad, utbud, nyttiggörande’ – och vad egoismens alla hjälpord nu kallas – fram på läpparna när man ska beskriva den nyaste generation av lärda. Den gedigna medelmåttighet blir allt medelmåttigare, vetenskap i ekonomisk mening allt nyttigare.”

Humanistisk bildning kan förstås vara nyttig i den mening som Florida och andra menar. Men dess egentliga funktion är mycket större. Till dagens studenter vill jag säga: Bromsa! Ta vara på er bildning! Lev inte ett liv som om det ”*aldrig har varit*.”

Referenser:

Kvestoslav Chvatik: ”Den strukturalistiska synen på förhållandet mellan konst och samhälle”, i *Form och struktur. Litteraturvetenskapliga texter*. I urval av Kurt Aspelin och Bengt Lundberg (Norstedts 1971, ss. 276-280)

Friedrich Nietzsche: ”Om historiens nytta och skada för livet” (1874), i *Otidsenliga betraktelser*, övers. Nikanor Teratologen, *Friedrich Nietzsche, Samlade skrifter, band 2* (Stockholm 2005), s. 108

Viktor Sklovskij: ”Konsten som grepp”, *Form och struktur. Litteraturvetenskapliga texter*. I urval av Kurt Aspelin och Bengt Lundberg (Norstedts 1971, ss. 45-63).

Sharon Rider är professor i teoretisk filosofi vid Uppsala universitet.